

NÓGRÁD VÁRMEGYE TERMÉSE 1574-ben.

Irta: ACSÁDY IGNÁCZ.

Az aratási statisztika Magyarországon egykoru magával a királysággal. Midőn Szent István a tizedszedés jogát az egyháznak adományozta, ez intézkedése természetszerűen maga után vonta, hogy az egyháznak évről-évre alapos tájékozást kellett szereznie a tizedköteles termények mennyiségéről, első sorban a termésről, melynek tizedrésze vagyis dézsmája őt illette. Minthogy ez a termés évről-évre változott, a megszámlálást is évről-évre újra kellett eszközölni. Akárhogy történt ez a királyi Magyarország legelső századaiban, az egyház, ha élvezni akarta ez értékes jogát — s hogy szigoruan ragaszkodott hozzá mindenkor, az kétségtelenül bebizonyítható — gondoskodott az egész termés összeírásáról, vagyis valami olyasról, a mit ma aratási statisztikának nevezünk. Önérdéke parancsolta, hogy tudja, minden egyes helységben, mely alá volt vetve a tizedfizetés kötelezettségének, évenként mi és mennyi termett, különben tizedszedési jogának vajmi kevés hasznát vette volna.

Egyes korszakok közművelődési állapotaihoz képest a régi összeírások tetemesen eltérhettek a mostani aratási statisztikától. De bármennyire különböztek a külső forma tekintetében, lényegileg ugyanazt nyújtották, a mit a mai statisztika, mert pontosan megjelölték minden egyes helység termését minden egyes gabonanemben, sőt egy tekintetben még tovább mentek a mai felvételeknél. Nemcsak községenként összegezték a termést, hanem legalább a későbbi korszakban minden községben külön kimutatták a földműveléssel foglalkozó egyes lakosok termését is. Másrészt e tekintetben mégis kevesebbet nyújtanak a mai összeírásoknál, melyek a birtokos és gazdálkodó osztály minden rétegére kiterjednek, míg az ugynevezett tizedlajstromok — a régi aratási statisztika e nagybecsű emlékei — egyedül a *nem-nemes* lakosságot ölelik föl. Nemes ember nem fizetett tizedet, de csakis azon birtokától nem, melyen maga gazdálkodott. Az ilyen ugynevezett majorsági föld

vagy allodium tizedmentes volt; ellenben a jobbágyainak kiosztott telkek, melyeken akkor a földművelés nagyobb részét nyugodott, mert az allodiumok régen, mint az egykoru források mutatják, a művelt területnek aránylag igen csekély részét tették, tizedkötelesek voltak s ezek évi termését az akkori aratási statisztika pontosan, talán még pontosabban, mint a mai, mutatta ki. Mert az, kire a jogositott egyház a behajtást bizta, feladatát a helyszínén végezte. Aratás után minden egyes helységben megjelent, künn a mezőn az egyforma nagyságu kalangyába, kepebe, keresztbe, boglyába rakott terményeket maga számlálta össze, minden egyes földművesnek termését gabnanemek szerint feljegyezte, s nyomban kivette belőle a dézsmát, minden tiz kalangyából egyet. Ha a legrégebb korban e műveletről írásbeli számadást nem vezetett, később, midőn az irni-olvasni tudás mindinkább terjedt, az egyház kétségkívül megkivánta az írott számadást, s ilyen már a mohácsi vész előtti időkből is elég sok maradt fen, melyek a felőlet helyiségek és vidéke földművelésének állapotairól, az évi termés mennyiségéről pontos tájékozást nyujtanak.

Még tökéletesebbek a számadások s egyre jobban megfelelnek a modern aratási statisztika követelményének a mohácsi vész után. Az egyes egyházak már régi időktől fogva bérbe szokták adni a tizedszedést jogát. De 1481-ben törvény korlátozta őket a bérbeadásban, mert kimondotta, hogy a tized csupán a királynak vagyis az államkincstárnak adható bérbe. Mint akkor sok más, ugy ez a törvény sem egyhamar emelkedett érvényre s a mohácsi vész után további törvények biztosították a kincstárnak a tizedbérlet kizárólagos jogát. Ez időben az egyház kivált oly vidékeken, melyek inkább ki voltak téve a háboru pusztításainak s főleg a törökök betöréseinek, már szivesen adta bérbe akár szerény évi haszonbér mellett is a tizedet, melyet maga behajtani ugy sem igen birt volna. Megelégedett tehát a szerény, de biztos haszonbérrel, az államra ruházta a tizedügy közvetlen kezelését. Igy a tizedügyet egyes vidékeken egészen, sőt az esztergomi érseki szék üresedése idején országszerte a kincstár vette át, mely egyrészt évi bért fizetett a jogosult egyháznak, másrészt pedig saját kirendelt közegeivel hajtotta be a dézsmát s annak termésben vagy készpénzben befolyó övedelmét a saját céljaira, közzsükségletekre fordította.

A tizenhatodik század második felében tehát a tized mindinkább az állami közjövödelmek sorába lépett s kincstári kezelés alá került. Ezzel nevezetes változás állott be a tizedügy elszámolásában. Ekkor már a két királyi kamara, a pozsonyi és szepesi (Kassán), a két legfőbb hazai pénzügyi közeg, az államháztartás minden ágában szí-

goru ellenőrzést és pontos elszámolást honosított meg s azt természetesen a bérben birt tizedügyben is érvényreemelte. A tizedköteles terület országszerte járásokra oszlott, melyek nem mindenütt estek össze a közigazgatási járásokkal. A kincstár minden járásba külön tizedszedőt (decimator) küldött, ki az egyes helységek tizedének behajtásáról a legaprólékosabb számadást tartozott tenni, mely a jobbágynépeességet illetőleg oly szabatos és pontos, hogy teljesen megbízható aratási statisztikát ad. Az ilyen tizedlajstromok számokban fejezik ki az évi eredményt, mely nemcsak minden egyes helység, hanem annak minden egyes jobbágya földművelési tevékenységét kísérte. Ezen jobbágyról jobbágyra, faluról falura kiterjedő összeírások a magyar mezőgazdaság régi állapotainak megvilágítására már a modern aratási statisztikával megbízhatólag és részletesség tekintetében egyenrangú tájékozást adnak és olyan roppant számmal maradtak reánk, hogy csupán az országos levéltár egyetlen, vármegyék szerint időrendileg rendezett gyűjteménye 185 nagy csomagból áll. Van azonban e levéltár más gyűjteményeiben, de sok nagyobb; főleg egyházi levéltárban is töméntelen idevonatkozó részletes, minden egyes községre kiterjedő tizedszámadás, s a ki hazánk vagy egyes vidékei mezőgazdaságának multját tanulmányozni akarja, annak itt ép oly ritkabecsü, mint kimeríthetetlen forrás kínálkozik.

Maradtak azonban ránk egyes évekből némely vidékek, vármegyék tizedszolgáltatásairól általános összevetések is, melyek nem községenként tüntetik fel a termést, hanem egy vármegyének egész beszolgáltatott tizedét foglalják össze. Minthogy pedig ez a beszolgáltatott tized megadja a kulcsot az illető vármegye egész azon évi termésének pontos meghatározására, az ilyen összevetések fölötte tanuságosak. Tízser annyit tett a termés, mint a mennyi a tized, s ez ott, hol a tized nyersen vagyis kalangyákban, kereszttekben stb. van kimutatva, egész biztos alapon nyugvó számítás. A jobbágy kalangyában fizette termését. E kalangyákat a mezőről a tizedszedő alkalmas helyre hordatta s ott csépelltetta vagy nyomtattatta ki. Ezért azonban a jobbágnak már külön fizetés, bizonyos rész járt, mely a tizedből fizettetett. A hol tehát ez a tized szemes gabonában van kimutatva, ott már kevesebbet tesz ki az egész termés egy tizedrészénél. Ellenben ott, hol a számadás még csupán kereszttekről vagy kalangyákról beszél, a szám tízszere teljes biztonsággal megadja a termés egész azon évi mennyiségét.

Egy ilyen, csupán a végeredményekre kiterjedő s a nyers tizedet feltüntető számadás alapján akarom ezuttal Nógrád vármegye 1574-ki termésének eredményeit bemutatni azon adatok alapján, melyek az országos levéltár egyik gyűjteményében (Pénzügyi Emlékek II. csomag)

maradták. A számadás a következőben foglalja össze a végered-
ményt: befolyt tizedben

Nagy-Nógrád megyében	keresztben és kévében				köbölben és pintben
	buza	rozs	zab	árpa	bor
Balassa János kékkői javaiban	294	102 ¹ / ₂	180—9	54	8
Balassa László javaiban	179 ¹ / ₂	2	68—7	28 ¹ / ₁₀	38
Dévén vára javaiban	459 ¹ / ₂	0	212—3	106	14—2
Petheő János javaiban	170 ¹ / ₂ —4	0	25	8	0
A uemesek javaiban	1850—6	68 ¹ / ₂ —9	113 ¹ / ₂ —6	129—9	335—3
Kis-Nógrád megyében (kis köz)	285 ¹ / ₂	33—7	21	20—4	14—4
Összesen	3238—10	206—16	569 ¹ / ₂ —25	345 ¹ / ₁₀ —9	409—9

E számokban sok érdekes tanúság rejlik. Először is szembetűnik a vármegyének Nagy- és Kis-Nógrádra való felosztása. Ez régóta divott. A vármegye területe egészben századokon át megfelelt ugyan a mainak, de a Duna felé tovább terjedt, mint ma, sőt egy időben Vác városa is hozzátartozott. Éppen az erre eső rész, mely egyházilag a váci püspökség alá tartozott, nevezetett Kis-Nógrádnak vagy Kis-köznek, míg a vármegye többi területe, Nagy-Nógrád az esztergomi érsekség kötelékébe esett. Politikailag e két részre osztásnak azonban nem volt jelentősége s csak egyházi, különösen a tized szempontjából érdemel figyelmet.

E mellett szembe tűnhetik, hogy a tized nem járasonkint, hanem birtokok szerint van feltüntetve. Ez ősi szokás volt országszerte s itt már fontos közgazdasági mozzanat lép előtérbe. Látjuk ugyanis a birtok megoszlását a nagy- és a kisbirtokosok szerint. A tizednek csaknem egész fele négy nagybirtokos, illetve uradalom falvaiból folyt be s így az időben Nógrádban a nagybirtok szembetűnő tulságban volt a kis-birtokkal szemben. Ez így volt még s a régiebb századokban is a művelés alatti területnek aránylag csak század része osztott meg a kisebb nemesi családok közt. 1574-ben a kis birtokos nemességre a földbirtoknak alig 5%-a jutott, a többi pedig egypár hatalmas főúr, első sorban a Balassák kezén összpontosult. Csakhogy nagy- és kisbirtokosok alatt abban az időben egészen mást kell érteni,

mint ma.*) Sem az egyikén, sem a másikon nem maga a földesur, hanem a jobbágy gazdálkodott s nagybirtokos akkor az a nemes ur volt, kinek sok jobbágya, nem pedig a saját kezelésében levő földbirtoka volt, mert az utóbbit, mint már jeleztem, majorságnak nevezték s teljesen adó- és tizedmentes levén, ama kor összeírásaiban egyáltalán nem, vagy csak akként fordul elő, hogy meg van említve, hogy ebben vagy abban a helységben egy vagy több allodium is van, de ezek száma a 16. században épen nem nagy, az országban s például az 1553-ki adóösszeírás Nógrádban csak egyetlen egy ily allodiumot említ. De bármi más volt is akkor a nagy- és kisbirtok fogalma, mint most, gazdasági és politikai szempontból egyaránt tanuságos jelenség, hogy Nógrád vármegyében jobbágybirtokának egyik fele igen kevés család kezén volt s csak a másik felén osztozott meg nagyobb számú nemesi, vagyis földesuri család. Ez aránytalan birtokmegosztás a kisebb nemesség akkori vagyoni viszonyait nem valami kedvező világításba helyezi.

Egy harmadik érdekes tanuság, mely a fentebbi számadásból merithető, a jobbágyság által termelt gabonaneműekre és a termelés arányára vonatkozik. Hogy abban az időben Magyarország mezőgazdasági termelésének három kiváló modern czikke, a tengeri, burgonya és dohány egyáltalán elő nem fordulnak, annak az a természetes oka, hogy akkor még nem egyedül nálunk, de Európa legnagyobb részében is ismeretlenek voltak s csak sokkal később honosultak meg. 1574-ben Nógrádban a boron kívül csak búzát, rozsot, árpát és zabot — s legfőlegb néhány tized alá nem eső s így itt ki nem mutatott hüvelyes veteményt — termeltek. Ezen nyugodott a földműves lakosság anyagi létele első sorban. A négy termény közt pedig a buza van óriási túlsúlyban. Reá jut az egész termésnek mintegy 75⁰/₀-a s csak a maradék esik a többire, első sorban a zabra, míg a rozs és az árpa háttérbe lép s egészen jelentéktelen helyet foglal el. A számadás szerint összesen a kalászosokból mintegy 4360 kereszt (egész pontosan ez azért nem állapítható meg, mert nincs megmondva, hány kéve tett egy keresztet, a mi különben vidékenként nagyon változott; de úgy látszik a tizedszedő a jelen esetben átlag 22 kévét számít egy keresztre) folyt be az egész vármegyében. Ebből magára a búzára 3238 kereszt és 10 kéve, a rozsra (206—16), zabra (570), árpára (346) együttvéve csak valami 1122 kereszt esik s ha a számok tizszeresét vesszük, megkapjuk az egész vármegye tizedköteles jobbágybirtokának termése ered-

* Erről bővebben szólok következő művemben: Magyarország pénzügyei I. Ferdinand alatt 1526—64. Budapest 1886. — 192—216. lap.

ményét. Ez a termés volt 1574-ben buzában 32.385, rozsban 2065, zabban 5690, árpában 3460, összesen 43.600 kereszt. E terméshez járul még a bor, melyből tizedben 480¹/₂ köből folyt be, mely a számadás szerint 120 akót és 11 itczét és így az egész bortermelés 4805 köblöt vagyis 1200 akónál valamivel többet tett.

Itt természetesen még két körülményt kell megvalósítani, hogy a termésről részletesebb fogalmat nyerjünk. Az első az, mennyit adott egy-egy kereszt szemben s így hány köből vagy mérő volt a 43.600 keresztben. Az a számadás, melyet alapul használok, erre nézve nem nyújt felvilágosítást sem az egyes gabonanemüeknél, sem pedig a keresztek összesítésénél. Kombinációba bocsátkozni pedig itt nem lehet, mert akkor nemcsak a termelés terjedelme, hanem módja és eredménye is tetemesen különbözött a mostanitól. A háborus viszonyok következtében intenzivebb gazdálkodásról szó sem lehetett s ha a jobbágy általában gyarlón munkálta földjét később is, a XVI. század viharaiiban, főleg a török pusztításainak folyton kitett vármegyében a földművelés még inkább kezdetleges állapotban sinylődött. Így tehát egy kereszt (22 kéve) szemtartalmának megállapításánál még egy mostani közepes esztendő átlagát sem vehetjük alapul. Sőt ellenkezőleg ennél is kevesebbet kell számítanunk, ha a keresztekben kimutatott termés szemtartalmát ki akarjuk deríteni. Az eredmény mindenesetre annyira meglepően csekély lesz, hogy önmagától felveti azon második kérdést, milyen terület terméséről van itt tulajdonképen szó.

A számadás erre határozottan felel s azt mondja, hogy az egész Nógrád vármegyét felöleli. Más adatok viszont megmondják, hogy az a vármegye a XVI. században nemcsak kisebb nem, hanem inkább nagyobb volt a mostaninál. Hogyan történhetett tehát, hogy a gabona-termés olyan hihetetlenül csekély eredményt szolgáltatott? Erről a kor viszonyai adnak utbaigazítást. Nógrád vármegye kiterjedése 1574-ben nem igen különbözött a mostanitól csakhogy e területen sokkal kevesebb volt a helységek száma, a helységekben pedig a mezőgazdasággal foglalkozó népesség mint ma. Már a XVI. század derekán kiderült összeírások csak valami 228 helységről tesznek említést, melyek közül azonban 30—40 már akkor teljesen pusztán hevert. A törökök közelsége s örökös betörései és dúlásai miatt azonban a pusztá falvak vagy legalább az egyes falvakban a jobbágyok által pusztán hagyott telkek száma 1574-ig folyton szaporodhatott s az adóösszeírások évről-évre számokban mutatják ki az adóképességnek s ezzel kétségkívül a lakosságnak is fokozatos csökkenését. Minő szörnyű volt e hanyatlás, kitünik abból, hogy míg 1494—5-ben évenként 5000 adófizető jobbágytelek (a mint akkor nevezték: porta) volt Nógrádmegyében; 1574-ben

már az ilyen telkek száma még az ezeret sem érte el s a jobbágy-lakosság (kivüle pedig legföllebb még 200—300 család élhetett a megye területén) aligha haladta meg a 20—22.000 lelket. Ily csekély népesség mellett természetesen a mezőgazdaság termelésnek is fölötté csekélynek kellett maradnia.

Sőt még ez a csekély népesség sem fejthette ki egész munka-épességét a földművelés szolgálatában. Nemcsak Nógrádban, hanem mindenütt, a hol a legrészletesebb tizedlajstromoknak mindenre kiterjedő adatai alapján tettem számadást, a terméseknek olyan csekély össz-eredményét találtam, mely a maiak mellett egészen semmivé törpül. Nem rossz esztendők, nem elemi csapások okozták e szomorú eredményt; nem is csupán a jobbágy-lakosság csekélysege vagy lustasága, melyről az egykoru emlékek szintén sokszor tesznek említést. A háborús idők miatt roppant területeket kellett műveletlenül hagyni. Különösen a községektől távolabb eső, gyakran épen nagyobb, legtöbb termést ígérő föld maradt munkálatlan s a termelés a községhez legközelebb eső s így legtöbb biztonságot nyújtó területre szorítkozott. Főleg a török közelében levő vármegyékben, honnan a portyázó lovasok számtalan magyar jobbágyot hajtottak el rabszíjon az eke mellől, kellett a földművelésnek az inkább védett helyekre, a falvak közelében meghuzódnia, mert itt a munka biztosabban folyhatott, támadás esetén a jobbágy a falubeliectől hamarább kaphatott segítsége vagy legalább könnyebben menekülhetett haza. Nógrád megye, noha ez időben már nagyobb részt behódolt a töröknek vagyis adót fizetett neki, hogy pusztításaitól óva legyen, mi azonban az adó daczára csak jámbor óhajlás maradt, a legnagyobb mértékben érezte ama kornak ezerféle nyomoruságát s ez tette tönkre gazdasági életét. A földművelés külső terjedelmét illetőleg is igen nagy mértékben csökkent s ez nyer kifejezést a termés fentebbi eredményeiben is. A termés rendszeren alig fedezte a lakosság szükségletét; aszály vagy más elemi csapás idején pedig beálltak azok a szörnyű inségek, melyekről az egykoru emlékek gyakran tesznek említést s melyekről annyi megrendítő részleteket közölnek. Minden körülményeket ismernünk és számba kell vennünk, ha meg akarjuk ismerni az utat, melyet a magyar földművelés a multból a jelenbe tett s ha méltányolni akarjuk azt a nagy-szerű polgárosító munkát, melyet a mezőgazdaság a török uralom lezajlása óta végzett Magyarországbán.